

Faiq Ələkbərli

*AMEA Fəlsəfə
İnstitutunun
aparıcı elmi işçisi,
dosent, fəlsəfə üzrə
fəlsəfə doktoru*

IVYazı

Həmin dövrdə ədəbi aləmdə bir-birinə qarşı mübarizə aparən iki tərəf meydana gəlmişdi. Bu mübarizədə ənənə tərəfdarları klassik üslubdan uzaqlaşmağı qəbul etmir, yeni üslubda yaranmaqda olan ədəbiyyatı, xüsusilə də mənzum ədəbiyyatı tənqid edirdilər. Klassik ədəbiyyat tərəfdarlarının ən nüfuzlu təşkilatı Məliküşşüəra Baharın yaratdığı və başçılıq etdiyi "Dənəşkədə" ədəbi məclisi idi. "Təcəddüd" qəzeti ədəbiyyatda da yeniləşmə tərəfdarı kimi çıxış edərək köhnəliyi qəbul etmir, ənənədən ayrılı bilməyənləri şiddətli tənqid edirdi. "Təcəddüd" qəzetində ədəbi tənqidlə bağlı əsas məqalələr Təqi Rəfətə aid idi. O, fars, türk, fransız dillərində şeirlər yazıb, "İran" ədəbiyyatında "yeni şeir"i əsasını qoyanlardan biri olub [7, s.162-163; 8, s.204].

Pervanə Məmmədlinin fikrincə, "Sərvəti-fünün" ədəbi məktəbinin Qacarlar dövlətində davamçısı olan Tağıxan Rəfət poeziyanı həm forma, həm də məzmun cəhətdən yeniləşdirmək, dili sadələşdirmək, Şərq motivlərini və poetik sistemini dəyişdirmək kimi ədəbi məramı qarşısına məqsəd qoymuşdur. Çalışdığı "Təcəddüd" qəzetində özünə həmfikir və məsləkdaşlar tapmışdır... Bununla ədəbiyyatın həm forma, həm də məzmununda təcəddüd yaratmış, sərbəst şeirin əsasını qoymuşdur. O, "Təcəddüd"də, "Azadistan" jurnalında açıq imza ilə və ya "Femina" təxəllüsü ilə dərc etdirdiyi şeirləri, eyni zamanda dərin məzmunlu məqalələri ilə milli-azadlıq hərəkatına yaxından kömək göstərmişdir [9, s.184-186].

Qeyd edək ki, bəzi fars tədqiqatçıları çağdaş ruhlu, yenilikçi ədəbiyyatın banisi kimi Əli İsfəndiyarının adını gətirirlər. Halbuki ondan əvvəl Tağı Rəfət, Şəms Kəsmi kimi azərbaycanlı-türk ziyalıları yenilikçi ruhlu ədəbiyyatın banisidirlər [10]. Maraqlıdır ki, həmin dövrdə Berlinə çıxan "Kavə" qəzeti və onun baş yazarı S.H.Tağızadə isə Tağıxan Rəfəti tənqid edən yazılar yazmışdır. Tağızadənin yanı sıra Mahmud Qənizadə, Hüseyn Kazımzadə, İrəc Mirzə və başağaları da öz yazılarında Rəfəti tənqid etmiş, onun şeirlərini bəsitlikdə, mənasızlıqda ittiham etmişlər [10]. İslam Qəribli yazır ki, Rə-

fət Təbrizi özünü ictimai mövzular aləmində daha sərbəst hiss edirdi: "Tanış ola bildiyimiz şeirlərində biz onu, əsasən, cəmiyyətdən, onun insanı əzən qanunlarından, daha doğrusu qanunsuzluqlarından narazı bir şəxs kimi görürük. Bu narazılıq heç də bədbinlik və pessimizm notları ilə müşahidə olunmur. Şair xalqın parlaq səhərini mübarizədə gördüyündən vətən övladlarına məyus olmamağa, öz haqqını müdafiə edərək onu qazanmağa çağırır" [11, s.152].

"Azadistan"da dərc olunan yazılarının birində Rəfət gənclərə özünü tutaraq yazır-

can xalqının milli oyanışı, milli özünüdərk və milli azadlıq məsələləri olmuşdur. Əlbəttə, o, gənc yaşlarında sosial-demokratiya təliminə daha çox böyük ümidlər bəsləmiş, bu baxımdan Sovet Rusiyanın yaranmasına və digər xalqlara da azadlıqlar gətirəcəyinə inanmışdır. Bizcə, Pişəvəri adətən sosial-demokratizm əqidəsinin daşıyıcısı olsa da, zaman zaman milli demokratiyaya meyil göstərmiş, xüsusilə də Milli Hökumət zamanında bunu daha çox ifadə etmişdir. Bu anlamda Pişəvərinin sosial-demokratizmlə bağlı dünyagörüşün-

yib çalışıram. İstər daşnak, istərsə o birisi, mənim üçün təvafütü yoxdur. Hər kəs ki insaniyyətə müzür əməliyyata bulundu, düşmən hesab edirəm"[12].Pişəvəri digər bir feleytonunda da açıq-aşkar şəkildə milli hökuməti bəylərin xanların hökuməti kimi tənqid edib, özünü fəhlə-kəndli sinfinin tərəfdarı kimi qələmə vermişdir[13].Bunun ardınca elə həmin məqaləsində Pişəvəri bəy-xan hökuməti hesab etdiyi Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətinin rəhbərliyinin dilindən kəndliləri satirik anlamda aşağılayan bir şeirini də vermişdir. Həmin şeirdən

likdən əl götürsələr, sosializma tez vücuda gələr. Onlar da layiqincə işləyə bilməzlər. Onlar üçün gerek millətçilik və başqa adlar ilə dünya inqilabını təxirə salıb, mücahidət göstərsinlər"[15].

Seyid Cəfər Pişəvəri «Müsavat» haqqında bu fikirləri də irəli sürmüşdür: «Müsavat firqəsi Mərkəzi Komitəsi və bütün təşkilatlarında üç ayrı fraksiya hakim olmuşdu: 1) Kiçik burjuva ünsürləri ilə birlikdə mərkəzdə mövqe tutan Məhəmməd Əmin Rəsulzadə qrupu; 2) İnqilabi hərəkatın təsiri altında qalan və sol təmayül göstərən Mirzə Bala

XX əsrin birinci yarısında Güney Azərbaycanda siyasi-fəlsəfi ideyalar

dı: "Tam sərbəstliklə düşüncün və özünüdərk hiss edin. Fikir və suallarınız yazın... Heç vaxt azadlıq hissinizi itirməyin. Başqalarını təqlid edərkən ifrata varmayın və mümkün qədər özünüz olun. Tənqid etməkdən qorxmayın, ancaq heç bir səbəb olmadan da yersiz tənqid etməyin. Ani, şiddətli bir hücum qarşısında da ilk düşüncələrinizdən heç vaxt qorxub vaz keçməyin" [10].

Güney Azərbaycanda sosial-demokratizm, milli-demokratizm və onların nümayəndələri

Güney Azərbaycanda sosial-demokratizmlə milli-dini ideyaların uzlaşmasından yana olub, bunu daha çox irəliyə aparən Seyid Cəfər Pişəvəri olmuşdur. Özünün də ifadə etdiyi kimi, əgər Xiyabani milli davanı təkbəşinə və müəyyən çatışmazlıqlarla aparırdısa, Pişəvəri milli davanı daha sistemli şəkildə həyata keçirməyə çalışmış, ömrünün son illərində sosial-demokratiyadan daha çox milli-demokratik mövqe tutmuşdur.

Pişəvərinin ictimai-siyasi görüşlərində istər beynəlmilçisi sosial-demokrat, istərsə də milli sosial-demokrat kimi olsun, əsas məsələ Azərbay-

dəki iki məsələni: 1) beynəlmilçiliyi, 2) milliliyi, nəzərə almaq lazımdır.

Bizcə, Pişəvəri uzun müddət sosial-demokratiya təliminə daha çox beynəlmilçilik mövqeyindən yanaşmış, yalnız bu kontekstdə Azərbaycan xalqının da xoşbəxt olacağını düşünmüşdür. Bu baxımdan Pişəvərinin Bakıda olarkən ancaq sosial-demokratlarla əməkdaşlıq etməsini, hətta milli demokratlara qarşı əks cəbhədə dayanmasını təsadüfi hesab etmək olmaz. 1918-1920-ci illərdə Bakıdakı sosial-demokrat əqidəli "Ədalət" partiyasının əsas fəallərindən olan Pişəvəri "Lenin" adlı məqaləsində yazırdı ki, V.İ.Leninin başçılığı ilə Rusiyada 1917-ci ilin oktyabrında baş verən oktyabr inqilabı Şərq xalqlarını da, imperia- listlərin yürütdüyü əsarətdən, zülmədən xilas edəcəkdir[7, s.459].

O, "Ayılıbırd" ("Hürriyyət", 1919, avqust) feleytonunda da sosial-demokrat əqidəli birisi olaraq digər firqələri qəbul etmədiyini və doğru yolun ancaq kommunizmlə bağlı olmasına inanırdı. Pişəvəri yazırdı: "... sənə nə deyirəmsə sən şübhəsiz qəbul elə, çünki mən başqa firqəbazlar kimi şəxsi qərəzimi gözləmirəm. Həmişə ümumi mənfəətinə söz söylə-

belə məlum olur ki, kəndli torpaq tələb etməməli, azadlıq istəməməli, bir sözlə özlərini bəy-xanla bərabər tutmamalıdır[13].

Pişəvəri Azərbaycan Cümhuriyyəti rəhbərliyini, o cümlədən Müsavat firqəsini onda ittiham edirdi ki, bərabərlikdən, demokratiyadan bəhs etdikləri halda buna əməl etmirlər[14].Sovet Rusiyanı təhlükəsi Azərbaycana yaxınlaşdığı bir dövrdə dünənə qədər "Müsavat"a üzv olan bəzi fəhlələrin oradan uzaqlaşmasını Pişəvəri sosial-demokratcasına şərh edirdi[15].Pişəvəriyə görə, Azərbaycandakı "ittihad"çılar, "müsavat"çılar kimi Gürcüstandakı menşeviklər də bərabərlik, beynəlmilçilik məsələsində ikili yol tutublar. Ona görə, yalnız sosial-demokratlar bu məsələdə ən doğru yoldadır: "Məhz sosializm gerek elə olsun ki, Nikolay özü də həsəd aparsın. Beynəlmiliyyət deyilən şey bundan ibarətdir. Kim deyə bilər ki, menşeviklər burjaziyanın xeyrinə çalışırlar? Bu heç vaxt olmaz və qətiyyətlə yalandır. Menşeviklər mömün, müqəddəs, sülhcu, fəqət pambıq ilə baş kəsən insanlardır. Deyəsən, çox uzunçuluq etdim. Eybi yoxdur, sosialist yoldaşları yaddan çıxarmaq olmaz. Onlar indi də millətçi-

Məhəmmədzadə qrupu; 3) Sağ cinaha mənsub olan Nəsim Bəy Yusifbəylinin mülkədar qrupu»[16,s.402].

Doğrudur, Pişəvəri bir sosial-demokrat kimi ancaq "Müsavat"ı deyil, eyni zamanda gürcü menşeviklərini və erməni daşnaklarını da tənqid etmiş. Xüsusilə də, Pişəvəri öz xatirələrində yazdığı kimi, erməni daşnaklarının Bakıda türk-müsəlman əhaliyə törətdiyi qırğınlardan dəhşətə gəlmişdir: «Mən 1918-ci il mart ayında daşnakların vəhşiliklərini, saysız günahsız adamların, xüsusilə bitərəf cənubi Azərbaycanlıların öldürülüb karvansaralarda meyitlərinin yandırılmasını öz gözümlə görmüşəm. Bu çox faciəli və nifrətləyici bir hərəkat idi» [16,s.398]. Ancaq o, bu oyunların mərkəzində məhz rus bolşeviklərinin dayanmasını, özəlliklə də onların erməni daşnaklarına hər cür dəstək verməsini çox gec anlamışdır.

Bizcə, 1930-cu illərdə Pəhləvilər rejiminin zindanında məhbus olarkən Pişəvəri müəyyən dərəcədə marksist sosial-demokratiyadan uzaqlaşaraq milli-demokratiyaya doğru yönəlmişdir. Belə ki, o, həbsxanadan çıxdıqdan sonra sosial-demokratizm əqidəsində qalmağa davam etməklə yanaşı, milli məsələlərə daha həssasla yanaşmış, xüsusilə də, Səttarxan və Xiyabani hərəkatlarında baş verən hadisələri daha çox milli yöndən izah etmişdir[17,s.244].

Pişəvəri hesab edirdi ki, Azərbaycan xalqı XX əvvəllərindən başlayaraq Milli azadlıq hərəkatının yeni bir mərhələsini yaşamaqdadır. O, zərər qədər də olsun şübhə etmirdi ki, Səttarxanın başçılıq etdiyi Məşrutə hərəkatı Milli azadlıq yolunda çox mühüm bir mərhələ olmuşdur. 1945-ci ilin avqustunda Səttarxanın qəbri üstə təşkil olunmuş mitinqdəki nitqində Pişəvəri deyirdi: "Azərbaycanlı hiss edirdi ki, onun vətəni, mədəniyyəti və milli şəxsiyyəti vardır. Bunları qoruyub saxlamalıdır. O, anlayırdı ki, özbaşınalıq üsul-idarəsi, zorakılıq, quldurluq rejimi həmin böyük arzu qarşısında mane təşkil etmişdir"[16,s.16].